

“ОДНОМІРНА ЛЮДИНА” ГЕРБЕРТА МАРКУЗЕ В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНОЇ ФІЛОСОФІЇ ФРАНКФУРТСЬКОЇ ШКОЛИ

Розглядається широко відома на Заході книга Г. Маркузе “Одномірна людина. Дослідження з ідеології високорозвинутого індустріального суспільства” (1964). Її основні ідеї та висновки подаються на тлі соціально-філософських позицій Франкфуртської школи.

У 1964 році в Бостоні (США) побачила світ одна з найвідоміших книг Герберта Маркузе “Одномірна людина. Дослідження з ідеології високорозвинутого індустріального суспільства” [1]. Книга, невдовзі видана масовими тиражами в різних країнах, істотно вплинула не тільки на інтелектуальну еліту, а й на широкі кола інтелігенції. Ідеологи та активісти “нових лівих” – масового революційного, насамперед молодіжного, руху в Європі другої половини 60-х років – називали цю книгу “євангелієм від Маркузе”.

У Радянському Союзі аж до 90-х років дізнавалися про зазначену працю Г. Маркузе через “другі” чи навіть “треті” руки – з її критики офіційними радянськими філософами і соціологами [2]. Причому критика супроводжувалася здебільшого негативними оцінками. Українського перекладу праці не існує й досі.

У цій статті не аналізується весь зміст “Одномірної людини”. Ми лише окреслимо місце цього дослідження Г. Маркузе серед тогочасних інших близьких до нього філософсько-соціологічних досліджень, ознайомимо з його основними ідеями та висновками.

Перш за все – дещо про автора. Г. Маркузе народився в 1898 р. в Берліні. Отримавши вищу філософську освіту в Берлінському та Франкфуртському університетах, став асистентом одного з засновників екзистенціалізму М. Хайдеггера. Вже у своїх перших наукових статтях виказує спроби “нового прочитання” творів Карла Маркса. Почавши працювати у Франкфуртському інституті соціальних досліджень, Маркузе стає одним з його провідних діячів і залишається таким до 1969 р. – року фактичного розпаду інституту. Численні праці Маркузе – найвідоміші з них “Розум і революція” (1941), “Ерос і цивілізація” (1955), “Одномірна людина” (1964) – виконуються на концептуальних засадах, розроблених (за активною участю самого Маркузе) цим інститутом. Серед таких засад слід виділити “неомарксизм” і “критичну теорію суспільства”.

Франкфуртський інститут соціальних досліджень був заснований у 1923 році і очолений спочатку відомим марксистом К. Грюнбергом, потім К. А. Герлахом. Обидва орієнтували своїх співробітників на дослідження історії соціальних вчень та робітничого руху. Макс Хоркхаймер, який став директором інституту в 1931 р., рішуче змінив загальний напрям його роботи й тематику публікацій. Інститут перейшов до сучасної соціально-філософської проблематики, розпочав комплексні дослідження суспільства. Провідниками в дослідженнях виступили філософи на чолі зі своїм директором, але брали участь також економісти, історики, психологи, соціологи тощо. Така комплексність підкреслено протиставлялася однобічній спеціалізації у вивченні суспільства, характерній для традиційних суспільних наук. Головними теоретиками інституту стали, крім М. Хоркхаймера, Т. Адорно, Е. Фромм, Г. Маркузе.

У 1933 р. інститут, з огляду на захоплення влади в Німеччині нацистами, перебазовується до свого філіалу в Женеві, згодом до Парижа, а в 1938–1939 роках – до США. Вплив інституту на інтелектуальне життя Америки виявився величезним. Після повернення у 1949 р. дирекції та значної частини співробітників до Франкфурта інститут відновлюється як німецький дослідницький центр, але в світі він надалі сприймається на рівні наукової школи міжнародного масштабу – Франкфуртської школи.

Г. Маркузе з 1934 р. мешкає в США і працює професором ряду престижних університетів і науковим експертом різних установ (зокрема, експертом з “радянського марксизму”). Водночас він загальноновизнаний повноважний ідейний представник Франкфуртської школи.

Як зазначалося, в молоді роки пріоритетним для Маркузе було завдання нового прочитання марксизму, його “оновлення”. Загалом “неомарксизм” – досить умовний термін, що об’єднує інколи істотно відмінні між собою теоретичні позиції, які започатковуються в західноєвропейській соціально-філософській думці в 20-ті роки ХХ ст. Спільною для них, однак, є творча спадщина К. Маркса і Ф. Енгельса як основа для досліджень. Дослідження ж призводять до висновків, спрямованих і проти “реального капіталізму” з його культом раціоналізму та споживацтва на Заході, і проти “реального соціалізму” з його догматичним марксизмом-ленінізмом на Сході. В неомарксизмі виділяють два напрями, що отримали (умовні знов-таки) назви: “сциєнтистського” (від англ. science – наука) і “гуманістичного”. Перший оцінює загальнопоширений марксизм як недостатньо науковий, другий – як недостатньо людський. Франкфуртська школа, в т.ч. Маркузе, розробляє другий напрям. Виступаючи проти об’єктивістського тлумачення історичного процесу, гуманістичні неомарксистичні бачать в центрі марксистської філософії людину як ініціатора історії. При цьому вони апелюють до ранніх творів Маркса і вважають, що саме останні дають змогу відкрити “автентичний”, тобто справжній, марксизм. Зокрема, акцентується увага на “Економічно-філософських рукописах 1844 року” Маркса, в яких досліджується проблема відчуження,

уніфікації та знеособлення людини. Саме ця проблема стала однією з провідних у “Одномірній людині” Маркузе.

Та найвизначальнішою для Франкфуртської школи, а отже і для Маркузе, є “критична теорія суспільства”. Поняття “критична теорія” запропонував Хоркхаймер у 1937 р. в статті “Традиційна і критична теорія”. В ній нова критична теорія протиставлялася всій традиційній соціології та соціальній філософії. Основний докір на адресу соціології полягав у тому, що вона – позитивістська, тобто зовсім не критична. Водночас нова теорія, на думку автора статті, має остаточно подолати абстрактно-ідеалістичну методологію класичної європейської філософії й відродити її кращі *критичні* традиції. Традиції, що склалися ще у XVIII столітті, на початок XX ст. виявилися значною мірою забутими. При цьому критичність теорії, її здатність руйнувати позитивність ототожнювалась автором з діалектичністю. Приймаючи цю концепцію, Маркузе в опублікованій того ж року статті “Філософія і критична теорія”, по-перше, започаткував перетворення критичної теорії в оновлену філософію історії (запропонована Маркузе назва “критична теорія” була конституційована Франкфуртською школою як базова), по-друге, дійшов до висновку (прийнятого, втім, не всіма франкфуртцями), що наріжним каменем критичної теорії, на якому вона має зводити свої будови, повинно стати “Майбутнє”. Останнє тлумачилось автором як рішення заперечення існуючої “дійсності”. Тут критицизм переріс у нігілізм. Тенденцію абсолютного протиставлення “Майбутнього” теперішньому Маркузе докладніше розгорнув у книзі “Розум і революція”.

У подальшому філософія історії у формі критичної теорії суспільства все більше наповнюється песимістичним змістом. Так, більшістю франкфуртців знання тлумачиться як антигуманна сила, просвітництво вважається процесом полонення людей “буржуазною цивілізацією”. Водночас міцніють претензії критичної теорії суспільства на статус “логіки й теорії пізнання” всіх соціальних наук. Автори й послідовники теорії подають її в статусі всезагальної методології. В 60-ті роки, напередодні й під час значного піднесення громадських рухів у Західній Європі, критична теорія суспільства постає також у якості універсальної політичної теорії. Пропонується політична перспектива, відмінна, за переконанням франкфуртців, і від буржуазно-реформаторських, і від комуністичних програм.

Всі зазначені тенденції – критичність, нігілістичність, песимістичність, методологічність, політичність – і ввібрала в себе (більшим або меншим чином) книга Маркузе “Одномірна людина”. Характерно, що її політичність, на відміну від книг інших франкфуртців, постає найвиразніше. Книга претендує на роль “єдино вірної” політичної філософії, на роль методології революційної дії. Тож схвалення її “новими лівими” не випадкове.

У “Одномірній людині” Маркузе свідомо виступає “тотальним критиком” сучасного йому суспільства, яке він називає “високорозвиненим індустріальним суспільством”. Найважливішою особливістю такого суспільства є, на його думку, “технологічна раціональна одномірність”. Вона властива як капіталізму, так і соціалізму. Таким чином, обидві соціальні системи однаково одномірні. Тому необхідний “*третій шлях*”. Цей шлях Маркузе шукає від імені “критичного” або “автентичного” марксизму.

Маркузе констатує, що в епоху науково-технічної революції ретельно розроблений інструментарій одномірності тотально маніпулює людьми. Маніпулює шляхом творення і задоволення стандартизованих, штучних, “відчужених” потреб. Маніпулює за допомогою засобів масової комунікації, які автор називає “фабриками громадської думки”. В результаті надію на формування революційної свідомості пролетаріату, що вимагав і вимагає марксизм, втрачено назавжди. Досягнення науки і техніки дозволяють сучасному суспільству долати або нейтралізувати, стримувати або “сублімувати” (надавати суспільно прийнятний вигляд) усі свої істотні протиріччя. В цьому суспільстві інтегруються навіть колишні антагоністи – буржуа і пролетарі. В ньому відсутні принципи політичні та ідеологічні перспективи. Відсутні сили, готові до докорінного соціального перевороту.

“Раби розвинутої індустріальної цивілізації – це сублімовані раби...”, – зауважує Маркузе. Нині вони прив’язані до коліснички цієї цивілізації зовсім не так, як це робилося в XIX і ще в першій третині XX ст. Свого часу капіталізм прагнув прив’язати робітників до виробництва переважно негативним способом – загрозою голоду і нестатків. Але, як виявилось, цей спосіб був досить небезпечним: пролетарям втрачати було нічого, “окрім своїх кайданів”, що вони і доводили при нагоді. До того ж, стало очевидним, що штучне утримання зростання життєвого рівня трудящих з неминучістю веде до звуження можливостей внутрішнього ринку. А це, в свою чергу, негативно впливало на виробничі можливості капіталізму, призводячи періодично до криз і депресій. У зв’язку з цим виникла (і була усвідомлена) потреба в іншому – позитивному – способі “інтеграції” пригноблених і експлуатованих в індустріальне суспільство. Це, до речі, стало можливим саме на базі величезного прогресу науки і техніки, досягнутого до середини нашого століття. Розвиток науки і техніки, згідно з Маркузе, – це логіка панування, котра закладена в самому понятті науки і техніки. Панування “технічної раціональності” підпорядковує собі все суспільне життя. Явища ідеологічного порядку повністю втрачають свою, нехай і відносну, самостійність, стаючи простими елементами технічного розуму. Розгортаючись, цей проект формує весь універсум мови і поведінки, духовну і матеріальну культуру. В медіумі техніки культура, політика, економіка зливаються у всеохоплюючу систему, котра поглинає чи відвертає усі альтернативи. Продуктивність і зростаючий потенціал цієї системи стимулюють суспільство і утримують технічний прогрес у рамках панування. Технічна раціональність стає політичною раціональністю.

У сучасному суспільстві наука і техніка стають новою формою ідеології. Саме поняття технічного розуму є ідеологією. Не використання техніки, а сама техніка є пануванням (над природою і над людьми), пануванням методичним, розрахованим і науково обчисленим. Наукове підкорення природи технікою використовується для наукового підкорення людини. Справа в тому, що, виконуючи функції ідеології, наука і техніка не залишаються нейтральними по відношенню до інших сторін соціального життя – економіки, політики, культури. Техніка нині стала ефективною формою соціального контролю і, таким чином, отримала суспільно-політичне, тобто ідео-

логічне, значення і є сукупністю одномірних елементів "репресивного управління". Функціонування науки і техніки як "ідеології" однозначно закріплює, на думку Маркузе, економічно і політично капіталістичну систему, утверджує її існування і в майбутньому, воно не тільки пронизує всі пори соціального організму сучасного індустріального суспільства, але й досягає свідомості кожної людини. Технічний прогрес нав'язує індивіду лише один тип мислення і поведінки, котрий Маркузе і називає "одномірним". "Одномірність" характеризує такий стан суспільства, в якому ідеологічний розвиток повністю відповідає матеріально-технічному прогресу. Досягнення прогресу сміються як над ідеологічним звинуваченням, так і над виправданням: перед їх трибуналом "хибна свідомість" їх раціональності стає свідомістю істинного.

Робітничий клас, котрий раніше втілював собою революційний протест, тепер "не є більш живим проти-річчям існуючого ладу". Позитивний спосіб "інтегрування" робітничих мас передбачає значний підйом життєвого рівня трудящих і активне стимулювання їх потреб. Завдяки цьому індустріальному суспільству вдається: по-перше, розширити внутрішній ринок, по-друге, тісніше прив'язати трудящих, перш за все робітничий клас, до існуючої системи виробництва і споживання, тобто "інтегрувати" його в неї економічно. Бо робітник, що має власну квартиру, машину, холодильник – це інша соціальна фігура, ніж пролетар XIX ст., котрий ледве заробляв собі на харчування. Він є активним (і доволі дієвим) споживачем і як такий зацікавлений в нормальному функціонуванні господарчої системи, усього "суспільства споживання". Разом з цим у трудящого викликаються будь-якими способами все нові і нові потреби, стимулюючи цим самим споживання. Людина, якщо не має готівки, купує в кредит, не розуміючи, що її саму купують, причому не на день, не на місяць, а на десятиліття, а може й на все життя. А це значить, згідно з Маркузе, що трудящий експлуатується індустріальним суспільством не лише як виробник матеріальних благ, але і як споживач.

Оскільки ж мова йде про "сублімоване" рабство, воно не тільки не відчувається і не усвідомлюється як таке, але навпаки, сприймається як свобода, переживається як повнота життя, осмислюється як спонтанна реалізація єдиного можливого способу існування. У трудящих не виникає потреби виступити проти існуючої системи виробництва-споживання в цілому. У крайньому випадку вони готові боротися за поліпшення свого становища всередині цієї системи за більш високу зарплату, тобто знову за розширення своїх споживацьких можливостей. Таким чином, горизонт робітника абсолютно замикається рамками існуючого суспільства. Він втрачає здатність стати у радикальну опозицію до суспільства, він не бачить альтернативи гіпертрофованому споживанню. У людини зникає другий – соціально-критичний – вимір, котрий раніше виводив її за межі існуючого, вказуючи революційні перспективи. Вона стає людиною *одного виміру* – того виміру, який задається їй "суспільством споживання". Тут усі ресурси спрямовані на відтворення людини одномірної свідомості, людини, котра внутрішньо невільна, котра вважає еталоном мислення і поведінки міркування, що нав'язується ззовні.

Людина розвинутого індустріального суспільства внаслідок технічно можливих маніпуляцій ототожнює себе з існуючим ладом і втрачає здатність "трансцензувати" його. Ця одномірна людина знаходиться перед дилемою: з одного боку, розвинуте індустріальне суспільство здатне не допустити будь-якої якісної зміни (революції), з іншого боку, існують сили, котрі можуть підірвати цю систему. Перша тенденція є панівною. Можливо, ситуацію змінить нещастя, але доки визнання того, що робиться і що попереджується, не переверне свідомість і поведінку людини, то навіть катастрофа не призведе до цієї зміни.

То який же клас, які соціальні сили є безпосередніми "носіями" чи "виконавцями" революції? "Суб'єктом революції" можуть стати лише ті, хто ще не став рабом "одномірної свідомості". До них Маркузе відносить расові, національні, релігійні меншини, "критично мислячу" інтелігенцію і студентство. Робітники ж, на думку Маркузе, з втратою соціально-критичного виміру втрачають і здатність створити реальну політичну опозицію до сучасної системи. Будь-яка опозиція, що виражає інтереси сьгоднішніх трудящих, сьгоднішнього робітничого класу, буде ілюзорною опозицією, тому що його інтереси не суперечать існуючому стану речей.

Щодо опозиційних партій Маркузе висловлює думку, що в умовах "репресивної терпимості" будь-яка легальна діяльність опозиційних партій є прийняттям "правил гри" і, як наслідок, "капітуляцією перед панівною структурою влади". Під "репресивною терпимістю" панівних класів, що ніби "поглинають" опозиційні сили, Маркузе розуміє пригноблення шляхом свідомого допущення правлячими колами опозиційних виступів експлуатованих ними трудящих. Випробування, яких зазнає система в ході опозиційних виступів, що проходять в рамках самої системи, викликаючи нову мобілізацію її економічних, політичних і культурних сил, лише допомагають її пристосуванню, сприяють виробленню нею нових захисних засобів, збільшують її здатність до виживання. Панівний клас перетворив усі демократичні завоювання на прості інструменти панування, за допомогою яких паралізуються найбільш радикальні революційні сили. Тоталітарні тенденції одномірного суспільства роблять традиційні шляхи і засоби протесту неефективними і навіть небезпечними, оскільки зберігають ілюзію народного суверенітету.

Отже, силою, здатною здійснити революційну місію в сучасному суспільстві, Маркузе вважає "нову опозицію", що концентрує в собі юних "інтелектуалів" і соціальних "аутсайдерів" (населення гетто, люмпен-пролетаріат і т.п.). Поява на авансцені нового історичного суб'єкту пояснюється ним, насамперед, зміною суспільної ситуації і необхідністю розробки нової стратегії революційного процесу. Крім того, молоді інтелектуали і декласовані верстви суспільства менш за все інтегровані в систему, а тому їхня свідомість менше, ніж свідомість інших, заражена одномірністю, знаходиться під впливом маніпуляцій. Таким чином, центр тяжіння революційного протесту переноситься у бік невиробничих соціальних верств.

Однак сама по собі нова революційна меншість не здатна здійснити докорінне перетворення суспільства. Тому Маркузе відводить їй лише роль каталізатора, своєрідного детонатора. В якості потенційного носія революційних змін розглядається технічна інтелігенція, яку Маркузе характеризує як новий робітничий клас. Вона

могла б, спираючись на своє становище в суспільстві, підірвати спосіб виробництва і виробничі відносини, перетворити їх і управляти ними, але ... вона не має до цього ні інтересу, ні потреб, тому що добре інтегрована і добре фінансована. Отже, і цей шар "втягнутий" і "поглинутий" одномірним суспільством.

Немає сенсу, стверджує Маркузе, апелювати до авторитету "закону і порядку", оскільки вони всюди і завжди є законом і порядком тих, хто захищає існуючу ієрархію. Потрібна "Велика Відмова", "прорив", потрібно повністю розірвати усі зв'язки з усім існуючим. Лише "хаотична" анархістська опозиція, політична і моральна, раціональна і інстинктивна, лише відмова брати участь у злій грі, огида до всякого примусу можуть зруйнувати цю систему. Потрібні саме такі тотальні засоби, бо їх, на відміну від поміркованіших, система не в змозі ні "терпіти", ні "придушити". Революція необхідна, на думку Маркузе, бо загострюються протиріччя. Все ще має місце різниця між істинною і хибною свідомістю. Інтегровані в систему маси, не усвідомлюючи факту свого відчуження, мають хибну свідомість. Її треба розкласти. Але розвинуте індустріальне суспільство за допомогою задоволення зростаючих потреб створює все нові й нові можливості перешкоджати такому повороту подій.

Як же знайти вихід з цього глухого кута? Вихід з нього Маркузе шукає там, де, на його думку, був і вхід, тобто там, де вперше виник "життєвий проект" одномірної дійсності. На початку свого існування суспільство вибирає між реальними історичними альтернативними проектами. Сам вибір відповідає певним інтересам. Розгортаючись, обраний проект переробляє все наше матеріальне і ідеальне буття. Тому, щоб вийти з глухого кута, створеного реалізацією капіталістичного типу "життєбудування", необхідно підірвати спосіб буття, що утвердився, опираючись на принципово новий "життєвий проект", але такий проект, який не мав би ніяких точок дотику з існуючою соціальною реальністю, а тому видався б абсолютним абсурдом "одномірному мисленню". Це не означає, що новий "життєвий проект" є абсурдним, ірраціональним за своєю суттю. Він не менш раціональний, ніж "життєвий проект" одномірної цивілізації. Йдеться про якісно новий тип раціональності, про більш високу раціональність, яку не може досягнути існуюча дотепер наука і створений нею одномірний тип мислення. Критична теорія закликає до висунення нового проекту, котрий продемонстрував би більш високу раціональність. Реалізацію цього проекту Маркузе покладає на вищезазначені верстви суспільства, котрі знаходяться поза панівною системою, що виштовхнула їх за свої межі. Вони нічим не зобов'язані цій системі і вільні від її "правил гри".

Маркузе закінчує книгу досить песимістично. Невідомо, чи зможуть утвердити новий проект аутсайтери існуючого суспільства, чи зможуть "рафіновані" сили цивілізації відмовитися від уже здійсненого проекту. Критична теорія не може нав'язати майбутнього. Вона не володіє для цього відповідними поняттями. Вона не дає жодних обіцянок і не передбачає наступних перемог. За своєю орієнтацією і за своїм змістом вона залишається негативною. "Вона розрахована бути вірною тим, хто без усякої надії присвячував і присвячує своє життя Великій Відмові".

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Marcuse H. One - Dimensional Man. Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society. – Boston: Boston Univ. Press, 1964.
2. Круглов С.М. Критика філософії дрібнобуржуазного анархізму Герберта Маркузе. - К.: Наук. думка, 1974; Новейшие течения и проблемы философии в ФРГ. - М.: Мысль, 1978; Давыдов Ю.К. Критика социально-философских воззрений Франкфуртской школы. - М.: Мысль, 1977; Соціальна філософія Франкфуртської школи. - М.: Прогрес, 1975.

Матеріал надійшов до редакції 21.09.99 р.

Самардак Н.Н., Троянчук С.И. "Одномерный человек" Герберта Маркузе в контексте социальной философии франкфуртской школы.

Рассматривается широкоизвестная на Западе книга Г.Маркузе "Одномерный человек. Исследование по идеологии высокоразвитого индустриального общества" (1964). Её основные идеи и выводы представляются на фоне социально-философских позиций Франкфуртской школы.

Samardak M.M., Troyanchuk S.Y. "One-Dimensional Man" of Herbrert Markuse in the context of social philosophy of Francfurt school.

In this essay the authori consider a well-known in the West book by H.Marcuse "One - Dimensional Man. Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society" (1964). Its principle ideas and conclusions are presented in accordance with social - philosophical positions of Frankfurt school.